

# Parc Naziunal Svizzer: Fauna, part 1

## Tschieriv

Il tschieriv è la pli gronda spezia d'animals ad unglia dal Parc Naziunal. Vers la mesadad dal 19avel tschientaner è il tschieriv vegnì extirpà en la regiun. 50 onns pli tard è el danovamain immigrà en Engiadina nà dal Grischun dal Nord e dal Grischun Central.

En il Parc Naziunal chatta il tschieriv duas qualitads: quietezza e Pavel. Las prescripziuns da viandar en il parc al protegian da disturbis. Var 2000



tschierivs vivan durant maximalmain tschintg mais da stad en il Parc Naziunal. Suerter lur chalur

banduna la gronda part dals tschierivs vers mez october il parc e passenta l'enviern sin las spundas suleglivas da las vals principalas da l'Engiadina, da la Val Müstair e dal Vnuost.

Las vatgas-tschieriv vivan per il solit en trieps ensem con ils vadels ed animals giuvens da l'onn passà. Quests trieps vegnan er numnads trieps da mutlas, perquai che la plipart dals animals n'ha betg cornas. Il liom tranter las vatgas e lur descendents feminins è pli ferm che cun ils mastgels che sa separan dal triep suenter maximalmain 2 onns. Cun excepziun dal temp da chalur vivan ils taurus-tschieriv en trieps da mastgels.

Las cornas dals mastgels servan sco organ da cumbatter e d'imponer. Ellas consistan d'in oss schummellin che crescha mintg'onn tranter il mars ed il fanader e vegn alura bittà giu vers la fin da l'enviern. Els tschierivs portan cornas a partir da lur segund onn fin ch'els moran.

Durant il temp da creschientscha èn las cornas surtratgas d'ina pel cun ferma circulaziun dal sang. Cur che la creschientscha è terminada, sfruschan (speletschan) ils tschierivs giu la pel, numnada pelatsch, vi da plantas e chaglias. Tras restanzas da sang e da terra survegnan las cornas lur color brina.

La chalur dals tschierivs il settember e l'october è ina da las attracziuns principalas dal Parc Naziunal. Taurus-tschieriv en chalur fan magari dirs cumbats da rangaziun per acquistà la favur da las vatgas. Els taurus ils pli fermes defendan «lur» vatgas vehementamain cunter l'attatga da la «concorrenza». Durant tals cumbats poi er dar blessads e mintgatant schizunt in taur mort. Mintgatant perda in taur durant il cumbat ina part da sias cornas – in dischavantatg visavi ses concurrents.

Per il solit gudognan ils taurus-tschieriv cun las meglras premissas corporalas e betg senz'ater quels cun las pli grondas cornas. Els taurus persequiteschan las vatgas en chalur fin che quellas acceptan la copulaziun. Er sche la vatga è pronta per la copulaziun, n'accepta ella betg mintga partenari, mabain elegia sezza «ses» tschieriv.

Ils vadels-tschieriv naschan l'entschatta fin mez zercladur. Curt suenter la naschientscha emprivan ils vadels da star sin las chommas e tschertgan ils tetels da la mamma. Per parturir lur pit-



Vulp giuvna.

FOTO: PETER TRIMMING / CC BY 2.0



Strusch in auter animal economisescha sias energias uschè bain sco il capricorn. Lur letargia apparenta è ina strategia effizienta per survivor.

FOTO: FEDERICA COLLINI, NATURAL IMPRINTING / CC BY-SA 4.0

schens sa separan las vatgas-tschieriv dal triep. Disturbis han consequenzas negativas per la naschientscha. Els vadels paisan 5 fin 10 kilos ed èn sviluppads cumpletamain. Cun litgar prenda la mamma si contact cun ses pitschen.

Il pail dals vadels ha tachels da giuvenetegna marcants che gidan a sa zuppar. En il decurs da la stad svaneschan questi tachels. In vadè bain zuppà n'è betg lev da scuvrir. Sche la mamma s'allontanescha, avertescha il pitschen la mamma cun fermes sbratgs. La vatga enconuscha la vusch da ses agen vadè. Il vadè resta en contact cun sia mamma sur las glondas da la gauta. Sch'el vadè è malruassavel, secreteschan sias glondas in'odur che la mamma percepescha.

## Chamutsch

Il chamutsch è il sulet animal ad unglia che n'è betg stà mort or u extirpà en il Parc Naziunal. La protecciun dal chamutsch è stà in argument impurtant tar la fundaziun dal Parc Naziunal. Malgrà ch'i na vegn betg fatg chatscha sin ils chamutschs variescha lur effectiv dapi il 1920 tranter 1000 e 1700 animals. Da preschent vegn retschertgà scientificamain per tege ch'il dumber na s'augmenta betg andetgamain senza la chatscha.

Il chamutsch è s'adattà optimalmain a ses spazi da viver en las muntognas. Las unglas dal chamutsch s'adattan fitg bain per ir en la grippa. Els urs tagliants e las ballas da gumma chattan er qua ferm tegn. Questa cumbinaziun da dir e lom ha servi antruras sco model per chalzers da muntogna. Cun in pau pazienza pon ins observar ils chamutschs quasi daper tut en il Parc Naziunal. Buns puncts da vista èn Murtaröl, Val Cluozza e Margunet.

Il spazi da viver dals bucs-chamutsch n'èn betg mo las autas muntognas. Ins als inscuntra er sin pastgiras ed en il guaud alpin, nua ch'els chattan avunda vivonda e bunas entgarnas per sa zuppar. Las cornas da quests «bucs dal gaud» han savens ina cuvrida da rascha. El mitscha d'in privel cun fugir en la grippa, sur gondas u en la zundra. Sch'in cha-

mutsch pertschaiva in'odur, fugia el bler pli spert che sch'el vesa in «object» nunsità. Els chamutschs restan er l'enviern en ils auts. Vivonda chattan els sin crests senza naiv u sgarond cun las unglas en la naiv.

I n'è betg uschè simpel da differenziar tranter il buc e la chaura-chamutsch, omadus han cornas sumegliantas. Quellas da la chaura èn pli satiglias e main stortas che quellas dal buc. Las cornas consistan, sco quai ch'il num exprima, da substanzas da corn, sumegliant a nossas unglas. Las cornas creschan durant l'entira vita e na vegnan betg bittadas giu. Chauras-chamutsch vivan l'entir onn cun lur ansiels en trieps.

Mintg'onn il november vegnan ils chamutschs en chalur ed alura datti mintgatant vairs sbarradas. Els bucs-chamutsch persequiteschan savens ditg e lung in l'auter. Cumbats da rangaziun tranter ils bucs-chamutsch cun lur cornas gizzas pon finir en singuls cas cun la mort d'in dals rivals. Els ansiels-chamutsch naschan il zercladur e suondan gia suenter paucas uras lur mamma sur munts e vals. Cur ch'il triep è sin la fugia, perdan els mintgatant il contact cun quel e planschan alura mordio ch'ins als auda lunsch enturn. Durant l'emprima stad emprandan ils giuvens chamutschs il pli impurtant per survivor en las muntognas.

Ils chamutschs na s'enlegian betg mo cun ils egl e las ureglias, er las odurs èn impurtantas. Da duas glondas (nuschs) davos las cornas sfruschan ils bucs surtut durant il temp da copulaziun in secret mustgus vi da roma e fustis. L'odur è individuala e serva a la communicaziun sociala. Els auters bucs san tgi ch'ha lascha enavos il secret e cura.

Da temp en temp sa derasa la tschorvada da chamutschs. Tar questa malsogna sa turblan ils egl fin ch'ils animals èn per in temp dal tutfatg tschorvs. La malsogna vegn transmessa tras virus e po er infectar nursas e capricorns.

## Capricorn

Strusch da s'imaginar oz: pli baud vegniva il capricorn da las Alps considerà sco in'apoteca ambulanta ed è perquai vegnì extirpà! Il capricorn è svanì en il Grischun gia ils onns 1650. Els umans cartevan en l'effect curativ miraculus dals preparats da capricorn e siond l'animal betg fitg temeligt è el prest stà extirpà.

L'entschatta dal 20avel tschientaner èsi reussi d'engular dal retg talian Vittorio Emanuele III in pèr dals davos exemplars e d'als transportar dascus en Svizra. L'asil da selvaschina «Peter und Paul» a Son Gagl ha sinaquai instradà in program d'allevament singular en tut il mund. Il 1920 han ins colonisà per l'emprima giada er en il Parc Naziunal animals da questa tratga. Oz vivan var 300 capricorns en il Parc Naziunal.

En rumantsch numn'ins il capricorn er «macun». Quest macun viva effecti-

vamain er si Macun e damai èsi cler dan-under che vegn il num per la regiun da la platta dals lais sur Lavin. Dapi il 1. d'avust 2000 èn er questi capricorns abitanti dal Parc Naziunal.

Impressiuants èn els en mintga cas, ils loschs capricorns! Tge parada grondiusa, cur ch'els sbassan il chau e ballantschan lur cornas lungas vi e na. Quellas pon avair ina lunghezza da fin ad in meter! Malgrà lur moviments lass e lur pais da fin a 90 kg èn ils capricorns rampignaders ordvart agils. Els paran d'avair tschitschs sur ils pes e lur senn d'equiliber è extraordinari.

Sco ils chamutschs appartegnan er ils capricorns als bovids. Lur cornas creschan durant l'entira vita, mintg'onn la primavaira in pèr centimeters dapli. Els rintgs annuals èn bain visibels sin il dies dals corns ed els permettan da determinar la vegliadetgna exacta da l'animal.

Ils capricorns vivan sumegliant als tschierivs en trieps separads da 10 fin 30 animals. Tar il triep da las chauras e dals animals giuvens ha la chaura manadra in'impurtanta funcziun da guid. Tar ils trieps da bucs è la rangaziun evidentata: la grondezza da las cornas exprima la fermezza individuala.

Ils capricorns vegnan en chalur pir il december. Els cumenzan dentant gia la stad a cumbatter per la rangaziun. L'avust sviluppan ils capricorns, uschiglio plitost pultruns, in'activitad extraordinaria. En cumbats impressiuants sa mesiran ils animals da medema forza per in plaz a la testa. Quai na vul betg dir ch'il december durant la chalur saja alura tut reglà. Ma ils capricorns eviteschan cun inschign da consumar lur energias, sco quai ch'igl è il cas tar ils tschierivs e chamutschs en chalur.

Ils ansiels naschan il zercladur e portan in vestgì chaud da launa adattà al clima criv. Els creschan si en il ravuigl protegì da lur triep. Las chauras-capricorn èn fitg attentivas ed han adina en egl lur conturn. Las cornas da la chaura èn bler pli pitschnas che quellas dal buc. Igl è difficil da stimar la vegliadetgna sin fundament dals rintgs annuals fitg serads. Ina chaura-capricorn po vegnir fin a 24 onns – ina vegliadetgna impressiuanta en quest ambient criv.

Ils capricorns sa nutreschan da pastg e dad ervas, l'enviern er da bostgam, ragischs e litgens. Strusch in auter animal economisescha sias energias uschè bain sco il capricorn. Lur letargia apparenta è ina strategia effizienta per survivor.

Ils capricorns èn spezialists da las muntognas e descendan mo excepziunalmain giu en ils guauds. Sin lur viadi dals quartiers da stad en regiuns pli autas fin als quartiers d'enviern fan cunzunt ils bucs lungas distanzas. Co ch'in capricorn stima cun l'egliada la qualitad dal punct nua ch'el vul sa tschentiar, resta in misteri. En mintga cas èsi surprudent cun tge precisun e segirezza ch'el fitga pe.

## Luf-tscherver

Il luf-tscherver n'ha betg gi in meglier destin ch'il luf e l'urs. En Svizra è el vegnì extirpà en il 19avel tschientaner. Il luf-tscherver maglia unicamain charn e vegniva perquai vesì sco concorrenza per l'uman. El sa nutrescha surtut da chamutschs e chavriels e sa schluita vers sia preda per la mazzar cun ina murdida precisa en il culiez. Il luf-tscherver dovra circa 1,5 kg charn per di.

L'onn 2007 è per l'emprima giada puspè immigrà in luf-tscherver da la Svizra Nordorientala en il Parc Naziunal. El è restà plirs mais en quel territori ed ha pudì vegnir muni cun in culier emettur. Alura è el chaminà vinavant en il Trentino (Italia).

## Luf

Da strusch in auter animal datti tants raquints sco dal luf. Nus tuts enconuschain da pitschen ensi las paraulas dals frars Grimm, er quella da Chapitscha cotschna ch'aveva tema dal luf. En Svizra è il luf vegnì persequità senza remischun ed extirpà en il 19avel tschientaner. Nums locals cun «luf» ans regordan a lur preschientscha.

Quest chaun selvadi che viva en trieps po s'adattar fitg bain a l'ambient. Avant intgins onns al èsi reussi da passar da la Peninsla Apennina en las Alps al cunfin da l'Italia e da la Frantscha e d'arrivar er en Svizra.

En il Parc Naziunal na vegnan reintrodusci ni urs ni lufs-tscherver ni lufs. Animals ch'immigreschan independetamain èn però fitg bainvegnids ed en mintga cas protegids entaifer ils cunfins dal parc.

## Vulp

Suerter ch'il luf, il luf-tscherver e l'urs èn stads morts or, è la vulp che viva en il zuppà davenportada il pli grond animal da rapina en il Parc Naziunal.

Er la vulp, sco la fiergna alva, è derasada daper tut e po s'adattar fitg bain al conturn. Ella sa nutrescha cunzunt da cadavers d'animals ad unglia, da verms, mieurs e muntanelas. Sco tut ils auters animals en il Parc Naziunal è er la vulp protegida e ses dumber na vegn betg controllà. Malgrà quai n'èn nagins da ses animals da preda morts or.

Il temp da copulaziun da las vulps dura dal december fin il favrer. Suerter in temp da purtanza da 60 fin 63 dis naschan il mars fin l'avrigl 4 fin 6 vulpinas. Quellas bandunan la tauna per l'emprima giada suenter 4 fin 7 emnas.

La preschentaziun:  
Dossier «Parc Naziunal Svizzer».

Dapli infurmaziuns:  
chatta.ch/?hiid=104  
www.chattà.ch